

STŘEDNÍ VRSTVY V ČESKÉ SPOLEČNOSTI A VÝZKUMU: MIZEJÍCÍ, NEBO ZAPOMENUTÉ?*

Jiří Večerník

Sociologický ústav AV ČR Praha

The Middle Class in Czech Society and Research: Disappearing or Forgotten?

Abstract: In the article, the fates of the middle class in Czech society and its reflection in Czech sociology are briefly overviewed. The first part is devoted to interwar Czechoslovakia, which was reflected as a middle-class society by intellectuals and partly also shaped as such by leading politicians. The second part depicts the suppression of the entrepreneurial middle class by the Communist regime and its resurrection in the early 1990s. The third part is concerned with the post-war sociological research of this phenomenon, which has been developed somewhat more during the transition after 1989. Special attention is paid to the subjective perception of social positions and its empirical description. The conclusion reflects various definitions of the middle class, remarks about its political use and raises issues for further sociological research.

Keywords: middle class; Czech sociology; post-communist transition; Czech Republic

Úvahy o střední třídě obvykle začínají odkazem na Aristotela, podle kterého je existence střední třídy podmínkou politicky stabilní a dobře spravované společnosti – přičemž totéž by mělo platit i v moderních časech. Střední třída je vědecky relevantním tématem, avšak současně dosti vágním fenoménem a také hříčkou ideologií. Ke zbládnutí a zániku ji odsoudil před 150 lety Karel Marx.

---

* Tento výzkum byl podpořen grantem GA ČR č. P404/10/0032 „Dějiny a současnost české sociologie“.

Před 100 lety proti ní zaútočili bolševici v čele s Leninem. Před 50 lety znovu předvídal sociální propad „bílých límečků“ Charles Wright Mills (1967), a to právě uprostřed oněch „třiceti skvělých let“, která jsou dnes naopak pokládána za éru expanze střední třídy. Stále chmurnější prognózy jsou spojovány s válcem globalizace, který střední třídu tlačí ke dnu společenského žebříčku. Podle mnohých kritiků tu už dávno neměla být, anebo brzy zanikne.

Bylo by naivní jakkoli zpochybňovat, že vývoj jde spíše proti zájmům střední třídy a oprávněně se proto hovoří o „vyprazdňování středu“, „scvrkávání střední třídy“, rostoucí polarizaci v příjmech a majetku. Hlasy hovořící o zániku středního stavu však nejsou jedinými, které slyšíme. Zatímco v nejvyspělejších zemích světa – v USA v první řadě – se střední třída zmenšuje, v globálním měřítku se naopak zvětšuje, a to z hlediska profesní struktury a příjmů. Jde o výsledek ekonomického vzestupu takových obrů, jako je Indie nebo Čína, – proto se hovoří o rostoucí „globální střední třídě“ (Sala-i-Martin 2002; Kharas 2010). Avšak ani v tradičních zemích nezmizela střední třída ze sociální reality a z očekávání lidí. Měli bychom tedy spíše hovořit o proměnách podoby a pozice střední třídy než o jejím domněle zákonitém zániku.

V průběhu minulého století se v Evropě střídaly etapy energické modernizace s rozsáhlými destrukcemi materiálních a duchovních hodnot, které po ničujících válkách dále pokračovaly v bezohledném komunistickém sociálním inženýrství.¹ V tomto historickém rámci zaznamenal český střední stav svůj mírný vzestup, strmý pád i opětné oživení. Zatímco předválečné české země byly projektovány jako středostavovská společnost, vláda komunistů nastolená v roce 1948 prosazovala proměnu své bezbranné kořisti v nivelizovanou dělnicko-zaměstnaneckou masu. V důsledku epizody Pražského jara nebylo Československu dopřáno užít si ani takového uvolnění komunistického režimu, jaké proběhlo v Maďarsku a Polsku. O to větší expanzi pak zažila podnikatelská složka středního stavu v polistopadové éře, kdy se takříkajíc „zrodila ze zku-mavky“ (Ježek 2002).

V návaznosti na některé své předchozí texty (Večerník 1997, 1999) se v tomto článku věnuji vývojovým peripetiím středních vrstev, a to zejména s ohledem na jejich reflexi v české sociologii. Zájem české sociologie o tuto tematiku byl nezanedbatelný (jakkoli zdaleka nikoli ohromující) a stojí tedy

---

¹ Jeden z anonymních posuzovatelů mne správně upozornil, že procesy destrukce a modernizace mohly probíhat i současně, jako tomu konkrétně bylo v případě Slovenska. Pro zmíněné „komunistické sociální inženýrství“ byla industrializační modernizace významným nástrojem k naplnění původních světovládných cílů.

za přehled, který nemusí být zdaleka vyčerpávající. V první části načrtávám osudy české střední třídy v meziválečném období a referuji k literatuře dotýkající se tohoto tématu. Ve druhé části ukazují potlačení střední třídy v komunistickém režimu a její opětné oživení v polistopadové éře, jakkoli slabší oproti očekávání. Ve třetí části se zabývám sociologickým výzkumem v poválečné éře, který se rozvíjel zejména po roce 1989. Nakonec shrnuji různá možná vytyčení společenského „středu“ a upozorňuji na trvající výzvy pro sociologický výzkum.

Protože další výklad je především popisem přístupů a výzkumů v dané oblasti, nikoli tedy konceptuálně vymezenou jednolitou analýzou, nemohu se držet jednotného pojmosloví. Nakonec terminologická nejednotnost odpovídá složitosti sociální reality, rozmanitosti výzkumných přístupů i autorským volbám, které ostatně ani samy nebývají zcela konzistentní. Především tedy používám termín „střední třída“ v širokém pojetí, občas ale také termíny „střední vrstvy“ a „střední stav“, a to víceméně jako synonyma – v rozlišení jen tehdy, kde formulace navazuje na nějaký výrazný autorský koncept.

Meziválečná česká společnost a její sociologická reflexe

Česká společnost se znovu formovala od počátku 18. století z plebejských kořenů a s pomocí vynořující se národní inteligence se postupně přetvářela do středostavovské podoby. Podle filozofa Jana Patočky český národ „není pouhým pokračováním hierarchicky formované společnosti v Čechách ... (nýbrž vznikl) na základě osvobozovacích dekretů Josefa II. z třídy původně zbavené politických práv a z nepříliš mohutné intelektuální vrstvy, sociálně rozrůzněné“ (Patočka 1969: 462). Jeho „elementární demokratismus“ byl pak příčinou jak „nedostatku konservatismu velkého slohu“, tak i „revolučního bouřliváctví“.

Zmíněný „elementární demokratismus“ a středostavovství znamená, že česká společnost v porovnání s jinými nepoznala tolik extrémů na pólech bohatství a chudoby. Jedním z důvodů byla rozsáhlá likvidace domácí šlechty v době pobělohorské, dalším pak svízelné počátky českého kapitalismu ve stínu vždy rychlejších německých podnikatelů. Na druhé straně se ovšem projevovala sociální citlivost a pozornost k chudobě, která podle lidového úsloví „cti netratí“. Střední stav byl nejprve zastoupen silnou selskou vrstvou, potom městskou maloburžoazií a postupně stále více také intelektuálními profesemi, které požívaly značné společenské prestiže i přes často bídny materiální status. Zlepšování ekonomického prostředí a rozvoj školství dovolily, aby se střední stav mohl rozvíjet ve všech svých složkách: podnikatelské a rolnické, intelektuální a úřednické.

Středostavovská společnost byla jakýmsi úběžníkem aktivity republikánských intelektuálů a jejich snahy povýšit drobného člověka. Významně zde působil rámec „československého národa“ a masarykovská ideologie kontinuity českých dějin od husitství a českobratrství k národnímu obrození a liberálním myšlenkám, s poukazem na sociální stejnorodost české společnosti zrozené z lidových vrstev (Urban 2003). První prezident československého státu a jeho hlavní ideolog Tomáš Garrigue Masaryk – jako programový socialista – nicméně nehovořil o středním stavu, nýbrž o dělnictvu. Přitom ale myslel právě na středostavovské atributy, jež měly postupně prorůst do celé společnosti: „mluvím-li o této podnikavosti a tvořivosti, neříkám tím, že se jí nedostává dělnictvu a že jí oplývá buržoasie ... Buržoasie opravdu podnikává dohodne se s inteligentním, podnikavým dělnictvem“ (Masaryk 1920: 357-358).

Filozofii středostavovství razil ve svém literárním díle Karel Čapek a vyjádřil se v tomto směru i explicitně: „Zastávám se dnešního světa, ne proto, že by to byl svět bohatých, ale protože to je zároveň svět chudých a pak těch prostředních, těch drsných mezi žernovy kapitálu a třídního proletariátu, kteří dnes jakž takž udržují a zachraňují největší část lidských hodnot“ (Čapek 1990: 12). K tomu neodlučitelně patřilo nadřazování idealismu nad materialismem, vzdělání nad primitivismem: „Zrušte hierarchickou převahu ducha a připravíte návrat divochů ... selže-li vzdělanost, nepřijde ke slovu ‚průměrný‘ člověk, prostý a řádný muž, sedlák, dělník, řemeslník se svým normálním rozumem a mravním zákoníkem, nýbrž přihlásí se k životu cosi, co je hluboko pod ním, element barbarický a násilný, který začne ze života dělat paseku“ (Čapek 1970: 130).

Podobně vkládal naději společenského rozvoje do středních vrstev také František Langer: „Ze středních tříd dnešní společnosti vycházely všechny síly a sílečky, potřebné k vítězství vtipu nad hmotou, jež je nejvýznačnější změnou v naší době“ (Langer 1990: 22). Selhání předpovědí o proletarizaci středního stavu museli tehdy uznat i marxisticky orientovaní „volnomyšlenkáři“. I oni nakonec připustili, že kapitalismus skýtá středním vrstvám „možnost uplatnění a sociálního vzestupu“ (Čecháček 1933: 101). Úlohu středního stavu vyzdvihovali rovněž čelní čeští ekonomové, jako byl Alois Rašín či Karel Engliš. Posledně jmenovaný se věnoval této otázce i teoreticky, znepokojen trvajícím příjmovou a majetkovou nerovností a zatlačováním samostatných výrobců – podle něho hlavních nositelů středostavovského myšlení – do dělnické třídy (Engliš 1924).

Česká meziválečná sociologie – v blízkém vztahu k sociologií německé, francouzské, ale i anglosaské – se pochopitelně zabývala i problémy sociální struktury a střední třída v ní byla vcelku frekventovaným pojmem, byť nikdy

jednoznačně konceptualizovaným. Dvě školy předválečné české sociologie vycházely z odlišných paradigmat. Zatímco brněnská škola – hlásící se k T.G. Masarykovi – se verbálně zabývala tím, „jak by měla být společnost lépe uspořádána“, pražská škola – navazující na západní empirickou sociologii – prosazovala empirický výzkum jako cestu k poznání „toho, jaká společnost doopravdy je“. Podrobnou a zasvěcenou analýzu zaměření, osudu a neshod obou škol, které nakonec vyústily v roztržku a vzájemnou šířavou kritiku v brněnské *Sociologické revui* a později založeném časopise pražské školy *Sociální problémy*, podal velmi podrobně Zdeněk R. Nešpor (2008: 160-180).

Hlavní představitel brněnské školy Innocenc Arnošt Bláha se s termínem střední vrstvy potýkal kriticky, přičemž odmítal do ní zařadit inteligenci. Podle něho sociálně-ekonomická kritéria platná pro třídy a vrstvy na zařazení inteligence nestačí, neboť se „volně vznáší v sociálním prostoru“. V tomto navazoval na Karla Mannheimu a Alfreda Webera (*sozial freischwebende Intelligenz*). Její zvláštní postavení se nezakládá na vzdělanosti, nýbrž na její hlavní – spiritualizační – funkci. V návaznosti na dobovou literaturu se Bláha věnuje zradě vzdělavců a krizi inteligence, která se prý „rozešla s dobou a společností“. Ještě kritičtější slova adresuje úředníkům, u nichž „profesionální, aristokratický i theokratický partikularismus převládá nad rozumem individuálním“ (Bláha 1937: 298-299).

Přední představitel pražské školy Zdeněk Ullrich navazoval na představu nivelizujícího „tavicího tyglíku“ industriální společnosti, která se z třídní přeměňuje ve středostavovskou. Byl přesvědčen, že „nový střední stav“ není sociální třídou (jako byla buržoazie či dělnictvo), nýbrž skupinou vyjadřující sociální integraci společnosti při uchování jistých rozdílů. Podle něho se utváří „téměř jednolitá vrstva městských dělníků, zřízenců, nižších a středních úředníků, jejichž objektivní podmínky životní se čím dál více připodobňují a kteří ani mentalitou se od sebe příliš neliší, jsou orientováni podle jednotné masové kultury dneška“ (Ullrich 1937: 43). O „nivelisaci dnešní společnosti“ hovořil také například František Fajfr, na něhož odkazuje In. A. Bláha (1937: 160).

Jak shrnul Miloš Havelka, pokud jde o střední třídu, nelze hovořit o nějakém systematictějším zájmu (Havelka 2002: 22). Upozornil však na diskusi mezi pražskou sociologickou školou (Dnešek 1934) a skupinou kolem revue Řád (Stavovská myšlenka 1936), která proběhla v polovině třicátých let a týkala se vztahů středních tříd a státu, středních tříd a stavovské společnosti a také středních tříd a fašismu. Posledně jmenovaný vztah byl diskutován v referenci ke konceptu „sociální paniky“ formulovanému Theodorem Geigerem (1932),

kteřá prý přivedla střední třídu k volbě Hitlera v Německu. Také J. L. Fischer (1933) v této době odmítl střední stav jako možnou platformu rekonstrukce společenského systému podle jeho „skladebné filosofie“, a to právě s ohledem na tuto jeho „iracionální antidemokratickou reakci“.²

Zkoumání sociální struktury v meziválečném Československu se ovšem nemohlo opřít o žádná podrobnější data. K dispozici byly pouze hrubé údaje o příslušnosti ekonomicky aktivního a celého obyvatelstva k povoláním a odvětvím podle sčítání lidu. Mezi censy provedenými v letech 1921 a 1930 se zvýšil podíl obyvatelstva příslušného ke školství o 12 %, ke zdravotnictví o 34 % a ke svobodným povoláním o 25 % (Sčítání 1921, 1930). Sčítání plánované na rok 1940 se již neuskutečnilo, bezprostředně poválečná data však vypovídají o velmi moderní sociální struktuře. Přes změny prosazované nacisty, které směřovaly k potlačení inteligence a podpoře dělnických profesí, se v roce 1947 v českých zemích řadilo 14 % populace k řemeslníkům, živnostníkům a svobodným povoláním, 17 % k rolnictvu, 16 % k zaměstnancům a 53 % k dělnictvu (Soupis 1947).

Dalším skromným zdrojem empirických dat byly sporadické sociologické průzkumy sbírané většinou na malých a nereprezentativních souborech. Byly to například údaje o sociálním původu studentů středních škol (nasvědčující silné sociální reprodukci), shromážděné za spolupráce Zdeňka Ullricha, anebo výzkum brněnského Antonína Obrdlíka (1937) o „užitečnosti povolání“ (jakožto nejužitečnější bylo hodnoceno povolání učitele a potom řemeslníka). Jak uvádí Nešpor (2008), tato práce byla Otakarem Machotkou kritizována za fatální nedostatky při sběru a zpracování dat. Nicméně i pražská sociologická škola se stala objektem odvetné kritiky za to, že ač proklamativně empiricky orientována, jen málo analýz z provedených výzkumů bylo publikováno.

Předválečná česká sociologie se rozvíjela v republikánském nadšení pod poněkud mytickým nimbem dvou „sociologů“ na Hradě. Její publikační produktivita byla vysoká, nepatrné prostředky však dovolovaly jen minimální empirický výzkum, který byl převážně zaměřen na konkrétní sociální problémy, nikoli na sociální strukturu v širším pojetí.³ Jakkoli ve veřejném

² Theodor Geiger byl zřejmě prvním, kdo přisoudil nástup nacismu silné podpoře ze strany středních tříd obávajících se o udržení svého statusu (ve článku „Panik im Mittelstand“ publikovaném již v roce 1930). Odstartoval tak další dlouhou debatu, v níž je mj. uvedený argument zpochybňován s poukazem na širší sociální základnu NSDAP (Mühlberger 2003).

³ Unikátní přehled a – kvantifikované i kvalifikované – porovnání výkonnosti předválečné a poválečné české sociologie provedl s velkou pečlivostí Zdeněk R. Nešpor, který ohledně předválečné

diskursu převládala detailnější označení – živnostníci, rolníci, úředníci, inteligence, zřízení a zaměstnanci –, střední třída či stav byly pojmy, které takřikajíc visely ve vzduchu a spoluutvářely atmosféru doby. Nutno ovšem uvést, že mnohem větší pozornost než sociální struktura byla věnována národní povaze a češství.⁴

Poválečné potlačení a polistopadové oživení střední třídy

Již v průběhu války započala devastace středostavovského potenciálu české společnosti, neboť německá okupační správa měla zájem pouze na výkonném průmyslu, a naopak potlačovala domácí inteligenci. Po skončení války, ještě v roce 1945, odbory skrytě vedené komunistickou stranou prováděly – pod záminkou kolaborace – čistky mezi inteligencí, aby se uvolnila místa pro nové kariéristy. Dokumentuje to mj. Ferdinand Peroutka, který zapřísahal nové vládcce, aby po vyhnání německých odborníků nepouštěly ekonomice dále žilou tím, že budou likvidovat také odborníky české. Ptal se, zda hromadné vyhánění specialistů z továren „nedosáhlo už takového rozsahu, že to oslabuje podmínky dobré, odborné práce, z níž jako národ dosud jsme byli živi“ (Peroutka 1947: 74).

Z různých proudů a pohnutek, dávných i novějších, se v českých zemích slévala sílící podpora socializujících tendencí, která vyvrcholila v poválečné atmosféře pod tlakem příchodu Rudé armády do střední Evropy. Nikdo však tehdy nepomyslel na socialismus sovětského typu, nýbrž očekával se socialismus moderní, odpovídající vyspělosti země. „Nepomůže opozice proti socialismu“, píše Ferdinand Peroutka (1947: 123). Avšak „budou-li k němu přitaženy všechny nejkulturnější živly a prosytí a zjemní jej, mohou se rozvinout jeho kladné prvky, kterých je více než v kapitalismu“.

Významná část středního stavu zvolila v roce 1946 svého vlastního hrobaře v komunistické straně. Ta sice slibovala rovná práva dělníkům, rolníkům, živnostníkům a inteligenci, avšak jen v rámci perfidního politického manévrování na cestě k uchopení totalitní moci. Namísto zjemnění a kultivace tak došlo k pravému opaku: ideálu socialismu se chopilo stalinistické sociální inženýrství, aby jej využilo k pokoření země a vysátí jejích ekonomických zdrojů. K tomu sloužilo rozmetání občanské společnosti, zničení podnikatelského stavu,

zdůraznil její „... (mnohem) větší osobní zainteresovanost, psavost a čtivost, sociální (případně sociálně-politickou) angažovanost a konsekvantní zájem veřejnosti ...“ (Nešpor 2007: 105).

⁴ Podrobnou charakteristiku této debaty s odkazy na hojnou bibliografii podal Miloš Havelka (2001).

decimování a ponížení inteligence. Komunistické vedení odřízlo zemi od hospodářského a kulturního prostředí Západu, přeměnilo její průmysl v „kovárnu socialistického tábora“ a cíleně nivelizovalo společnost na „masy pracujících“. Střední třída se tak z pomyslného středu společnosti dostala do centra reálného třídního boje.

Když už totiž nedošlo k naplnění Marxova proroctví o zániku vrstev nacházejících se mezi proletariátem a buržoazií působením železných zákonů dějin, komunisté sami vzali do rukou úkol přizpůsobit vzdorující skutečnost oktrojované ideologii. Metoda teroru proti střední třídě, vytvořená a osvědčená v sovětském Rusku, byla použita v jeho poválečných „lidově-demokratických“ satelitech včetně Československa – naštěstí však byla aplikována kratší dobu a s poněkud menší razancí. A tak zatímco ve vyspělých zemích se rozvíjel sektor služeb a prosazovaly intelektuální profese, komunismus postavil ekonomiku na těžkém průmyslu a zbrojení, se skrytým cílem dovršit „socialistickou revoluci“ vojenskou cestou, když už proroctví o světodějně roli proletariátu selhalo.

Komunistický režim zdůrazňoval, že jeho systém je projektován pro dělnickou třídu, prý historií pověřenou řízením společnosti. Očekávání zániku sociálních skupin nacházejících se mezi proletariátem a buržoazií se však nenaplnilo a střední vrstvy tak již svou pouhou existencí usvědčovaly marxistickou ortodoxii z falešnosti. Byly považovány za škodlivé pro komunistický režim, a proto byly vyřazovány ze společenské reality (zabavováním soukromého majetku a nucenými přesuny ve struktuře pracovních sil), z kolektivní paměti (označením maloburžoazie jako reakčního elementu a stigmatizací inteligence jakožto nespolehlivé vrstvy) a nakonec i ze statistiky (manipulací s profesními skupinami a jejich účelovým slučováním do konglomerátů „dělnické třídy“ a „ostatních zaměstnanců“).⁵

Ideologie třídního boje se tak začala naplňovat znárodnováním továren, konfiskací živností, kolektivizací zemědělství a exemplárním pronásledováním tisíců lidí za vymyšlené zločiny jen proto, že se nechtěně staly vhodnými typy třídních nepřátel, odsuzovanými k otrocké práci, v jáchymovských dolech jako nejvíce odstrašujícím místě (Pavelčíková 1997). Do okruhu pronásledovaných „kapitalistických žvlů“ se postupně dostávaly stále další kategorie živnostníků,

---

⁵ Sociální homogenizace v pojetí oficiální statistiky nakonec vyústila v to, že ve výsledcích sčítání lidu z roku 1961 (které bylo zpracováváno krátce po vyhlášení Československa za „zemi rozvinutého socialismu“) byly i kategorie dělníků a zaměstnanců sloučeny v jedinou skupinu.

rolníků a inteligence. Nešlo však jen o odstranění podnikatelů a živnostníků, ale také o omezování diplomovaných „bílých límečků“ v jejich existenčních podmínkách a profesní mobilitě. Pečlivě sledovaný třídní původ se stal nástrojem kontroly jako filtr přístupu ke vzdělání a klíč k důležitým pozicím.

Cílená společenská nivelizace si našla své ideology, z nichž k nejhrošlivějším patřil první komunistický ministr školství Zdeněk Nejedlý, proslulý svým autorstvím „jednotné školy“ a tříděním příslušníků inteligence na „pokrokové“ a „reakční“. S odvoláním na Jana Husa a jeho brojení proti hříchu lakoty se jednou rozhovořil na téma pravého štěstí způsobem velmi příznačným pro tehdy běžné převrácení věcí z nohou na hlavu: „V naší maloměšťácké společnosti se však ujala i jiná ještě falešná představa o štěstí. Z doby dělení na vyšší a nižší stavy udržuje se dodnes v lidech představa, že musí být něco více a mít více než druzí, aby byli spokojeni a šťastni... Naši inteligenti to přímo potřebují, aby jiným bylo hůře. Až tam došli lidé ve své honbě za spokojeností a za štěstím“ (Nejedlý 1950: 105).

Komunistický systém zdůrazňoval stejnorodou společnost jako dlouhodobý cíl a v těchto intencích pak také aktivně konal. Avšak i když sociální homogenita byla reálně založena na mzdové a majetkové nivelizaci a vehementně prosazována politickými prostředky, mnoho rozdílů přetrvalo, zejména z hlediska charakteru práce a kultury života. Jiným zdrojem diference, úzkostlivě zamlčovaným, byla privilegia přístupu ke vzácným statkům a službám pro politickou špičku, mj. v podobě zvláštních prodejen. Namísto středostavovství, propojujícího profesi, vzdělání a životní styl, se posilovala rozpolcenost života mezi veřejnou a soukromou sférou, dvojitá řeč a morálka, únik do intimního světa rodiny, zahrádek a kutění, později pak i intenzivního chataření a chalupaření.

Změna režimu na přelomu let 1989 a 1990 otevřela cestu k oživení středního stavu. Pád komunismu otevřel dveře třem procesům umožňujícím expanzi středních vrstev a jejich návrat do centra společenské dynamiky. Prvním byla „kapitalistická revoluce“, která uvolnila cestu soukromému podnikání, na níž je podnikatel klíčovou postavou znovuoživení tržního systému. Druhým byla „informační revoluce“, již se v transformaci otevřely dveře technologickým a organizačním inovacím, což zase umožnilo vzestup lidí s vyšší kvalifikací. Třetím byla expanze „společnosti služeb“, kdy se zastaralá ekonomická struktura proměňovala ve prospěch služeb materiálního a informačního charakteru. Takto byl – s jistým idealismem – charakterizován obecný hodnotový posun týkající se ekonomiky a společnosti (Večerník 1997: 268).

Privatizace a liberalizace ekonomiky přivedly na scénu především drobné podnikatele, tedy „starou“ střední třídu vyhlazenou komunistickým režimem. Nelze však říci, že by pro ni byly vytvořeny nějaké výhodné podmínky. V dražbách pro malé firmy museli místní lidé s nepatrným finančním zázemím soutěžit s velkým cizím kapitálem a případně čelit organizovaným útokům spekulantů. Na začínající podnikatele byla uvalena břemena daní a plateb při nízké úrovni odpisů z jejich výrobního kapitálu. Přístup k úvěrům je ztížen tím, že bankovní kolosy vlastněné státem si udržely mocenský monopol, přičemž chybějící konkurence vedla k drahému nebo i nedostupnému úvěru pro nové podnikatele oproti velkorysému úvěrování velkých podniků vlastnicky provázaných s bankami.

Ve srovnání s obnovou „staré“ střední vrstvy se transformace zaměstnanců státního sektoru v „novou“ střední vrstvu, či dokonce „service class“, jeví jako méně nápadná, avšak v jistém smyslu snazší. Důvodem byla trvající „fyzická“ přítomnost této vrstvy, které bylo nutné zčásti dát novou funkci. Nová situace zapůsobila na její různé skupiny odlišně – je proto třeba rozlišovat mezi manažery, státními úředníky, pracovníky finančního sektoru, veřejných služeb, odvětví ve službách lidského kapitálu a svobodnými povoláními. Očekávání návratu k někdejšímu postavení zůstala nenaplněna zejména v klíčových resortech střední třídy, jako je školství a zdravotnictví. Přes všechny deklarace nebyla vládní politika zájmům uvedených skupin nikdy příliš nakloněna.

Novější česká sociologie a pojetí střední třídy

V krátkém poválečném období omezené demokracie nebyla sociální struktura populace předmětem většího zájmu, ani data sebraná v rámci „Soupisu obyvatelstva“ (provedeného v roce 1946 na Slovensku a v roce 1947 v českých zemích) se nestala zdrojem nějakých sociologických analýz. Po dokončení mocenských změn v roce 1948 a v následném budování komunistické totalitní moci byla sociologie označena za buržoazní, a tudíž režimu nepřátelskou disciplínu a podle toho s ní pak také bylo nakládáno, pokud jde o její instituce, časopisy a představitele. K dispozici bylo nadále jen minimum dat – výzkum veřejného mínění byl zlikvidován ještě v roce 1948, přičemž kromě šetření rodinných účtů (do roku 1958 sbíraných na malých nereprezentativních souborech) neexistovala vlastně žádná data o domácnostech.

Prvním statistickým šetřením o složení a příjmech domácností byl až Mikrocensus 1956. Zatímco použitá metodika nebyla ještě rigorózní, zpráva z jeho výsledků byla v úrovni analýzy mnohem lepší než ze všech následujících

šetření. Až rokem 1958 pak začíná sběr pravidelných mikrocensů sbíraných na velkých, zpravidla dvouprocentních náhodně vybraných souborech, a začíná rovněž řada kontinuálních rodinných účtů shromažďovaných na kvótně vybraných menších souborech. Z výsledků těchto šetření však jsou vydávány pouze pramenné publikace obsahující třídění podle tzv. společenských skupin a příjmu na osobu. První větší studie informující o příjmové diferenciaci v Československu na základě statistických dat byla publikována teprve v polovině šedesátých let (Sova 1964).

Historicky vůbec první výzkum sociální struktury v Československu byl proveden až v „době táni“ v roce 1967, a to z iniciativy a pod energickým vedením Pavla Machonina. Česká a slovenská společnost byla ukázána – s dobovým důrazem na koncept industriální společnosti a jeho dvě varianty ztělesněné kapitalismem a socialismem – jako nikoli homogenní, anebo třídně uspořádaná podle stalinského schématu, nýbrž jako stratifikovaná. V obsáhlé publikaci z výzkumu (Machonin 1969) byla sociální diferenciaci ukázána v různých dimenzích a s důrazem na vertikální osu, kterou tvořily rozdíly podle vzdělání a složitosti práce, na které pak navazovaly odlišnosti v životním stylu. Uvedené rozdíly kontrastovaly na jedné straně se strmou pyramidou moci a na druhé straně s nivelizovaným rozdělením výdělků.

V interpretaci uvedeného výzkumu se o střední třídě nehovoří, nicméně ze šesti vrstev statusové pyramidy by tři horní (25 % dotázaných) jejím charakteristikám odpovídaly (Machonin 1969, kap. 1). Podrobněji se různým typům sociálního uspořádání věnoval Bohumil Jungmann (1969), a to na základě šetření postojů provedeného na menším souboru souběžně s hlavním šetřením. Explicite se ke středním vrstvám přihlásilo pouze 4 % dotázaných, oproti 52 % hlásících se k dělnické třídě. Ve volném dotazu na společenské uspořádání měla představu hierarchického členění obsahujícího nějakou střední pozici pětina dotázaných. Stejný podíl dotázaných uvedl svoji představu jako uspořádání typu „masa-elita“, zatímco čtvrtina dotázaných uvedla sociální skupiny bez vertikálního uspořádání, blížíci se tehdy běžné terminologii.

V období normalizace provedl Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV ve spolupráci s Federálním statistickým úřadem dva velké empirické výzkumy „třídní a sociální struktury“ v letech 1978 a 1984. Sebraná data však zůstala pro analytické účely dlouho nevyužita, na jejich zpracování vlastně došlo až po roce 1989. Až tehdy se opět rozšířil prostor pro sociologii a expanzi empirického výzkumu, v jehož rámci se rovněž rozvinul zájem o sociální strukturu a její minulé změny. Dlouhá řada nových výzkumů týkajících se sociální stratifikace a jejích

souvislostí započala v roce 1991 výzkumem Transformace sociální struktury a další následovaly.⁶

Hojnou produkci v oblasti sociální struktury vykázaly dva týmy, které oba pracovaly v rámci Sociologického ústavu Akademie věd České republiky. Petr Matějů spolu se svými spolupracovníky aplikoval složitější modely na úže definované problémy, se stále silnějším zaměřením na roli vzdělání v budování sociální pozice a na nerovnost v přístupu k němu (Matějů – Vlachová 1999; Matějů – Straková 2006). Členem jeho týmu byl krátce rovněž Pavel Machonin (po odchodu z obnoveného Ústavu sociálně-politických věd UK), který se spolu s Milanem Tučkem a dalšími záhy osamostatnil. Tým postupoval vcelku v kontinuitě přístupů rozvinutých v rámci interpretace výzkumu sociální stratifikace z roku 1967, tedy s popisem „dílkčích statusů“, jejich syntézou a pozorností věnovanou nesouladu zařazení na jednotlivých škálách (Machonin – Tuček 1996).

Pavel Machonin se na střední třídu nijak zvlášť nezaměřoval, nicméně dotkl se otázky jejího formování například ve své první polistopadové analýze sociální struktury, kde za „neuralgické body“ utváření nové třídní struktury považoval „konstituování nové ekonomické elity, nové střední třídy či středních vrstev a postavení nižších společenských vrstev“. Dokládá hypotézu, že „probíhající třídní diferenciací povede k postupnému pochopení zaměstnavatelů a zaměstnanců, jakož i různých úrovní postavení zaměstnanců v rozhodování a řízení a napomůže dalšímu postupu polarizace postojů“. Tento proces může být brzděn rozvojem střední třídy, anebo naopak urychlován jejím zaostáváním, a to v závislosti na politice vlád, politických stran a asociací (Machonin – Tuček 1996: 130, 140).

Petr Matějů se střední třídě věnoval explicitně, neboť považoval její obnovu v postkomunistických zemích za zacelování výrazné mezery v sociální struktuře společnosti. V kvantitativní analýze (Matějů 1998) se soustředil na dva aspekty. Jedním byla souvislost objektivních charakteristik sociálního postavení a subjektivního sebezařazení. Jak zjistil, zatímco v prvním období transformace se kromě vyšších odborníků a živnostníků ke střední a vyšší střední třídě hlásili též nižší odborníci, a dokonce i rutinní nemanuální pracovníci, v dalším období ochota identifikovat se s vyšší střední třídou výrazně klesala, a to zejména mezi odborníky a živnostníky. Obrat přisuzuje krystalizaci postojů a vyzrávání vícerozměrné identity, do níž kromě vzdělání či podnikání patří rovněž nadprůměrný příjem.

---

⁶ Přehled hlavních výzkumů sociální struktury a syntetizujících publikací byl proveden autorem v rámci projektu Sociální trendy (Večerník 2001).

Druhým aspektem v ohnisku pozornosti tohoto významného sociologa byl vliv sociálního postavení na politické postoje a orientace, vyjádřené mj. ve volebním chování. Jak Matějů ukázal, střední třída má sklon zaujímat střed pravé části politického spektra. Z jejího složení se pak „nová“ střední třída orientuje na silnější roli státu, zatímco „stará“ střední třída směřuje své politické těžiště blíže k liberálním hodnotám. Potvrdilo se i to, že tato skupina ve srovnání s ostatními výrazněji odmítá extremismus. Podstatné bylo zjištění, že na politické postoje a volební preference má větší vliv subjektivní identifikace se střední třídou než objektivní zařazení do této skupiny. Podle autora se člověk politicky stává příslušníkem střední třídy, až když se s ní subjektivně ztotožní (Matějů 1998: 222-223).

Z dalších odborníků věnujících se sociální struktuře je třeba rovněž zmínit Jadwigu Šanderovou, která se věnovala odlišení konceptů třídy a vrstvy v teoretické rovině (Šanderová 1995, 1999). Oba koncepty považuje za důležité, hranice mezi nimi však za nepřítli zřetelné. Prostor mezi vyšší třídou a dělnickou třídou je vyplněn středními vrstvami, které se rekrutují z odborných pracovníků vyšší i střední kvalifikace, z tzv. rutinních nemanuálních pracovníků ve všech člancích řízení mimo ryze soukromý sektor, středních i nižších řídicích kádrů a kvalifikovaných dělníků v čistě soukromém sektoru. V rámci těchto vrstev nelze předpokládat zrození třídní identity. Autorka hovoří o amalgamaci třídních kultur – zburžoaznění dělnické třídy na straně jedné a proletarizaci střední třídy na straně druhé. Sociálně stratifikační systém české společnosti je tedy značně spleť.

Také autor tohoto článku se věnoval osudům střední třídy v transformačních procesech (Večerník 1997, 1999). Zjistil, že česká ekonomická reforma nebyla tak přínosná pro formující se střední třídy, jak se očekávalo. Vláda se mnohem více zaměřila na vlastnickou transformaci existujících podniků než na vytvoření příznivých podmínek pro nové podnikatele. Umožnila expanzi finančního sektoru a státní správy, menší pozornost však věnovala veřejným službám, zdravotnictví, školství a výzkumu. K rozsáhlé redistribuci prostředků od nižších a středních příjmových skupin k nejvyšším rovněž docházelo do značné míry tolerovaným okrádáním drobných akcionářů, vkladatelů a spotřebitelů. Vleklé restituce, pomalá transformace institucí a zablokovaný výkon práva, to vše vedlo k poškození kdysi vyvlastněných příslušníků středních tříd či jejich potomků.

Velmi skepticky se, v opření o zahraniční kritickou a radikální sociologickou literaturu popisující změny ve vyspělých kapitalistických zemích, staví

k současným a budoucím osudům středních vrstev Jan Keller (2000). Ty podle něho v důsledku globalizace a eroze národního sociálního státu již ztratily půdu pod nohama a po desetiletích rozkvětu je čeká nevyhnutelný sestup. Jejich historické poslání se však paradoxně završuje tím, že se jim daří „naplňovat společnost matoucí ambivalentností a ochromující rozervaností, jež v sobě vždy nosily“ (ibid.: 114). Kromě starých a nových středních vrstev tento autor specifikuje ještě střední vrstvy „nejnovější“, sice těžící z globalizace ku svému prospěchu, avšak již zcela vykořeněné ze společnosti, v níž žijí.

Postkomunistická transformace se stala výzvou a podnětem pro etablovanou západní sociologii a komparativní výzkumy sociální struktury. V letech 1993-94 bylo v České republice, Maďarsku, Polsku, Rusku a na Slovensku provedeno velké sociologické šetření Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989 pod koordinací Donalda J. Treimana a Ivana Szelényiho. Oproti očekávání z něho nevznikla žádná syntetizující publikace o raných přeměnách společenského uspořádání v postkomunistické Evropě. Naopak doprovodné menší šetření osudů postkomunistických elit bylo využito v pozoruhodném výkladu transformace vládnoucí třídy ve východní Evropě z pera Gila Eyala, Ivána Szelényiho a Eleanor Townsleyové (1998), ve kterém se ovšem s konceptem střední třídy pracuje jen výjimečně.

Sociální třída či skupina	Česká republika		Maďarsko		Polsko		Slovensko	
	1988	1993	1988	1993	1988	1993	1988	1993
<i>Střední vs. nižší třídy</i>								
Střední třídy	44,9	50,2	44,8	49,7	55,3	59,7	46,0	50,1
Nižší třídy	55,1	49,8	55,2	50,3	44,7	40,3	54,0	49,9
<i>Podnikatelé vs. servisní třída v rámci střední třídy</i>								
Podnikatelé	2,6	20,4	10,8	19,8	9,8	22,2	2,3	14,6
Servisní třída	97,4	79,6	89,2	80,2	90,2	77,8	97,7	85,4
<i>Manažeři vs. odborníci a úředníci v rámci servisní třídy</i>								
Manažeři	24,8	22,2	21,6	19,5	24,0	19,7	23,2	22,8
Odborníci	41,0	40,3	42,0	42,6	33,7	36,1	42,4	40,2
Úředníci	34,2	37,5	36,4	37,9	42,3	44,2	34,4	37,0
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabulka 1. Třídní rozdělení v postkomunistických zemích v letech 1988-93 (%)

Zdroj: Lengyel – Robert 2003: 108-109. Propočty autorů ze šetření Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989.

K analýze středních tříd využili uvedeného šetření v jedné stati György Lengyel a Péter Robert (2003). Vymezuje je pomocí autonomie, význačné tržní pozice, nemanuální práce a silných vztahů důvěry. Považují „chronologické“ uspořádání sekcí střední třídy (stará-nová) za nevhodné pro postkomunistické země a namísto toho používají rozlišení mezi „podnikatelskou“ a „servisní“ třídou. Ze čtyř zemí postkomunistické střední Evropy byly nejsilnější střední třídy nalezeny v Polsku, a to v jejich podnikatelské složce (do značné míry rolnické). Pokud jde o podíl „profesionálů“ v rámci servisní složky, byl nalezen jako nejvyšší v Maďarsku. Růst podílu středních tříd byl ve všech zemích značný, avšak jen v jejich podnikatelské složce – na první místě v České republice, pak na Slovensku, v Polsku a nejméně v Maďarsku (Tabulka 1).

Stejného zdroje dat použil také Petr Matějů (1997) ke komparativní analýze objektivní a subjektivní statusové mobility. Za období 1988-93 zjistil, že zatímco objektivní mobilita byla ve čtyřech středoevropských zemích v podstatě stejná, subjektivní mobilita byla jednak větší a jednak výrazně rozdílná v jednotlivých zemích, přičemž k nejpříznivějšímu vývoji došlo v České republice. V průměru zemí ovšem sestup (44 %) převažoval nad stabilitou (40 %) a nad vzestupem (16 %). Ve všech zemích zůstala nižší třída na straně „ztrácejících“, zatímco střední i vyšší třídy pocítily zlepšení svého postavení na žebříčku sociálně-ekonomického statusu. Výrazně vyšší vzestup zaznamenala podnikatelská složka střední třídy než její složka servisní.

Významným zdrojem komparativních dat o sociální stratifikaci a jejím vnímání – jakkoli sbíraných na mnohem menších souborech – jsou rovněž moduly Sociální nerovnost v rámci International Social Survey Program (ISSP) s českými daty za roky 1992, 1999 a 2008/09. Některé otázky byly rovněž použity v programu International Social Justice, v jehož rámci byly v České republice provedeny výzkumy v letech 1991 a 1995. Sledovány byly například váhy různých faktorů v odměňování, předpokládané a žádané výdělkové pro vytipované profese, vnímání podoby sociální stratifikace a – pro nás v daném kontextu nejzajímavější – téma subjektivního zařazení do společenské hierarchie. Největší pozornost mu věnoval opět Petr Matějů, později rovněž s týmem (Matějů 1998; Matějů – Vlachová 1999).

Na základě vývoje zaznamenaného v průběhu devadesátých let tento autor konstatoval počáteční silnou identifikaci se střední třídou, která byla po roce 1995 vystřídána odklonem od ní, a to směrem k nižší třídě. Vývody o náhlém obratu v třídním sebezařazení je ovšem třeba brát s velkou opatrností s ohledem na malou velikost šetřených souborů. Matějů byl obezřetný, když použil

výzkumných dat vždy ze dvou po sobě následujících let, přesto je zjištěný pokles identifikace se střední třídou mezi dvouletím 1994-95 a 1996-97 ze 76 % na 58 % překvapivý. Obdobně velký skok zaznamenáváme ve srovnání výzkumů doposud posledního modulu ISSP Sociální nerovnost sebraného různými agenturami v letech 2008 a 2009: ve druhém sledovaném roce volilo z ekonomicky aktivních střední třídu o 11 procentních bodů více dotázaných než v předchozím roce (Tabulka 2).

Sociální třída	Celá populace					Ekonomicky aktivní				
	1991	1995	1999	2008	2009	1991	1995	1999	2008	2009
Nižší	8,7	9,9	19,9	20,0	14,1	5,7	6,1	11,3	16,6	8,1
Nižší střední	27,2	24,6	35,2	33,5	31,2	30,3	22,6	39,4	34,5	32,0
Střední	61,1	60,2	38,8	35,6	46,0	61,0	64,9	42,1	36,7	48,3
Vyšší střední a vyšší	3,0	5,3	6,8	10,9	8,7	3,1	6,4	7,2	12,3	11,6
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabulka 2. **Sebezařazení do sociálních tříd v České republice v letech 1991-2008 (%)**

Zdroj: Výzkumy provedené v rámci International Social Justice Project (1991 a 1995)

a International Social Survey Programme, moduly Sociální nerovnost 1999 a 2009.

Modul 2009 byl (jakožto předvýzkum) nejprve realizován agenturou CVVM v roce 2008 na kvótně vybraném souboru 1050 osob od 15 let a potom jako výzkum agenturou SC&C na náhodně vybraném souboru 1250 osob od 18 let. Vlastní výpočty.

Pokud bychom měli brát porovnání obou těchto výzkumů jako doklad vývoje v čase, pak s ohledem na silící signály finančních problémů a nastupující hospodářské recese jsou výsledky spíše protismyslné. Rovněž síla vlivu různých charakteristik dotázaného a jeho rodiny na subjektivní přináležitost ke střední třídě se v obou výzkumech lišila: zatímco podle dat z roku 2008 v uvedené volbě jednoznačně dominuje vzdělání (Večerník 2009: 140), podle dat z roku 2009 přispívají vzdělání, příjmy a majetek vcelku rovnoměrným dílem, dokonce s mírnou převahou síly odhadovaného majetku rodiny dotázaného. Je tedy zřejmé, že obezřetnosti při porovnávání vývoje postojů v čase není nikdy dost, že se do výsledků mohou promítnout různé identifikovatelné i neidentifikovatelné okolnosti.

Shrneme-li zobrazený vývoj sebeidentifikace za posledních téměř dvacet let, pak i přes skoková a nepříliš důvěryhodná vychýlení (to se týká zejména dat za rok 1999, přes částečný vliv hospodářského poklesu a vládní krizi v roce 1997 na postoje občanů) je zřejmé, že pokles pocíťované přináležitosti

ke střední třídě od poloviny devadesátých let je nevyvratitelným faktem, který nasvědčuje kritičtějšímu hodnocení situace a snižující se toleranci občanů vůči sociální nerovnosti. To sice neodpovídá reálnému vývoji v příjmové diferenciaci, která zaznamenala svůj největší růst právě v první polovině devadesátých let, přičemž v poslední dekádě již zcela stagnuje (Večerník 2009: 95), avšak odpovídá to příklonu občanů k levé části politického spektra, který vynesl do čela řízení společnosti sociální demokracii.

Závěrem: kde hledat společenský střed a co s ním?

Přes svoji prvoplánovou zřejmost je koncept střední třídy dosti matný. Především není jasné, uprostřed čeho se tato třída, třídy nebo vrstvy vlastně nacházejí. Podle klasických konceptů jde o *střed mezi prací a kapitálem* – podle marxistické terminologie mezi námezdní prací, která je odměňována pouze na úrovni umožňující její reprodukci, a vykořisťujícím kapitálem, který si přivlastňuje nadhodnotu plynoucí z rozdílu mezi hodnotou produktu a zaplacenou mzdou. Uprostřed se tak nacházejí samostatně činní a drobní podnikatelé, kteří investují svůj kapitál i vlastní práci. Ovšem také manažeři a další kategorie „privilegovaných dělníků“ zaujímají rozporné sociální postavení a podle Erica Olina Wrighta (1979) mají vnitřně neslučitelné ekonomické a politické zájmy.

Moderní ekonomové lokalizují střední třídu *do středu příjmového rozdělení* (Easterly 2001; Pressman 2007; Birdsall – Graham – Pettinato 2000) a doposud si činí větší problémy s nalezením „správné“ adjustace příjmu vůči velikosti a složení domácností než s tím, kde se reálný společenský střed může nacházet, s ohledem na obvyklé podcenění nejvyšších příjmů a rozdílnou kupní sílu středních příjmů. Nicméně i z jejich pera se objevují širší přístupy (zahrnující zejména profese), v tomto případě však již nikoli komparativně zaměřené, jak je v analýzách založených na relativních příjmech obvyklé. Pozornost začíná být upírána rovněž k majetku, kde je ovšem dostupnost dat ještě obtížnější než v případě profesní struktury.⁷

Po zobrazování různých „pyramid“ či „cibulí“ společenského uspořádání moderní sociologové raději používají *koncept kapitálů*, jejichž stále nové

---

⁷ Významným příspěvkem v tomto směru byla konference *Inequality and the Status of the Middle Class: Lessons from the Luxembourg Income Study* konaná v Lucemburku 29-30. června 2010. Zde totiž byly prezentovány rovněž výsledky *Luxembourg Wealth Study*, což je – zatím skromná co do záběru země i počtu proměnných – databáze mikrodát o aktivech domácností zahrnující informace o bydlení, nemovitostech, finančních a dalších aktivech.

druhy jsou objevovány – podle původního konceptu Pierra Bourdieua (1979) jde o kapitál vzdělanostní, kulturní, sociální a symbolický, které všechny zajišťují reprodukci třídní nerovnosti v mnohorozměrném sociálním prostoru. Eyal, Szelenyi a Townsleyová (1998: 21) přinesli zajímavou lokalizaci střední třídy z uvedeného hlediska – patří do ní ti, kdo mají buď pouze kulturní kapitál (rutinní odborníci a „bílé límečky“), anebo mají ekonomický kapitál a jen nemnoho kulturního kapitálu (samostatní drobní podnikatelé).

Je zřejmé, že socio-ekonomické charakteristiky osob nemohou být dostatečné k popisu existence a ohrazení střední třídy. K zařazení do středních vrstev nestačí příjmy, ani profese, a dokonce ani rodový vklad (měřený nejčastěji vzděláním rodičů), nýbrž patří k němu také životní styl a zejména pak *životní šance či perspektivy*. To odpovídá pojetí Maxe Webera (1956: 223–227), které později pro střední třídu rozvinuli například James Coleman a Lee Rainwater (1978), kteří do charakteristik uvedené sociální pozice zahrnuli vyšší vzdělání, typické profesní kategorie a sociální prestiž, spolu s určitým okruhem hodnot a postojů. Tímto zajisté žádoucím obohacením se ovšem postupně vzdalujeme možností empirického zachycení a směřujeme do oblasti „středostavovských hodnot“ či „měšťanské kultury“. Objímající je v tomto ohledu pojem „habitus“ Pierra Bourdieua, který funguje jako třídně vstřípená „strukturující struktura“, která zajišťuje koherenci v denních praktikách životního stylu a hodnocení a současně slouží jako „diferenciační systém“ (Bourdieu 1979: 191).

Naopak *integrační funkci* odpovídá pojetí, podle něhož příslušníci středního stavu patří do různých sociálních tříd současně. Tak to viděl již Ralf Dahrendorf (1965), když ukazoval „domeček“ sociálního složení, obdobný mnoha jiným obrazům stratifikační kompozice společnosti, v nichž je střední třída konglomerátem různých socioprofesionálních kategorií. Ákos Róna-Tas zase hovořil o střední třídě jako o „potpourri“ sociálních skupin, která zahrnuje zaměstnance i zaměstnavatele, podnikatele i intelektuály, různé etnické a náboženské skupiny. Podle něho nálepka střední třídy plyne právě z různosti zájmů, takže „střední třída je vždy špatně definována, s nejistými konceptuálními hranicemi, které slouží této sjednocující funkci“ (Róna-Tas 1996: 42).

Objektivní postavení se rovněž snoubí se *subjektivním vnímáním* vlastní lokace v pomyslné sociální hierarchii. To rovněž zdůraznil Ákos Róna-Tas (1996: 31), podle kterého „střední třída je stav mysli, identita a sada aspirací, které jsou sdíleny širším segmentem společnosti, než je ten, který se nachází uprostřed.“ Zatímco příjmová definice činí velikost střední třídy závislou na míře nerovnosti (při jejímž růstu se scvrkává), z hlediska mentální

identifikace a subjektivního vnímání sociálních perspektiv jsou naopak možnosti expanze středních vrstev neomezené. Pro integrační funkci středního stavu ve společnosti je nakonec nejlepší, když se jeho příslušníky cítí být většina občanů, resp. když je pro jejich většinu kýženým mobilním úběžníkem.

Znovu je třeba připomenout, že lidé se chovají spíše podle toho, jak společnost vnímají, než podle toho, jaká opravdu je (Thomas – Znaniecki 1918). Moderními termíny řečeno, odezvy na apely marketingu – ekonomického, politického, naposledy i sociálního – jsou často významnější než racionální zhodnocení reálné situace. Politicky atraktivní rétorika střední třídy však byla v polistopadovém období využita spíše sporadicky. Ze strany liberálních sil byla explicitě odmítnuta s odkazem na občanský princip a nepřipustnost oživování „třídní ideologie“. V socialistickém táboře – zprvu marginálním – nejprve zazněla v kampani Miloše Zemana ve volbách roku 2002, avšak záhy zapadla za rétorikou o „dolních deseti milionech“. Blairovský model oslovení střední třídy se u nás tedy neuplatnil.

Před volbami roku 2010 se však k integračnímu pojetí střední třídy velmi vehementně přihlásil čelný představitel ČSSD Jiří Havel. Podle něho „sociální demokracie chápe své politické zadání tak, že každému svému členu má společnost poskytnout reálnou šanci na úspěch, tj. aby se svým úsilím a prací mohl začlenit do střední třídy. Každý musí dostat skutečnou příležitost k úspěchu. Přístup do střední třídy však nesmí být předurčen majetkovými poměry rodiny jednotlivce ani jeho příslušností k nějaké kulturní či jinak vymezené skupině. Základním prvkem šance, kterou je společnost svému členu zavázána poskytnout, je vzdělání odpovídající schopnostem a talentu“ (Havel 2008).

Nicméně ani po uvedené výzvě se sociální demokracie naznačenou cestou nevydala – kampaň Jiřího Paroubka byla nakonec adresována „obyčejným lidem“. Možná se tak stalo na radu amerických marketingových konzultantů, kteří spoléhali na působivost českého ekvivalentu „common man“, z kampaně Baraka Obamy. Tato rétorika vzbudila mnoho rozpaků i pobouření a nakonec mohla také významně přispět k neúspěchu sociálních demokratů ve volbách. A tak již na programové konferenci ČSSD konané v září 2010 se o střední třídu opět hovořilo, neboť „o středového voliče, stejně jako o střední třídu, musí sociální demokraté usilovat a otázka Jak? je věcí analýzy jejich konkrétních hodnot, zájmů a potřeb. Nic nového“ (Sobotka 2010).

Na výzvy k analýze střední třídy není zajisté třeba čekat od politických stran, neboť vcelku přirozeně pramení z potřeb sociologického poznání české společnosti. Jde-li o téma pozapomenuté, jistě není zapomenuté. Prisma

střední třídy, středního stavu či vrstev je pro zkoumání sociální struktury jedním z vícero inspirativních, a proto tento objekt či subjekt zřejmě nevymizí ani z veřejné debaty, ani ze sociologického výzkumu. Mezi argumentací o rostoucí polarizaci příjmů, majetku a moci na straně jedné a koncepty unifikované společnosti masové spotřeby na straně druhé zůstává „střední optika“ středního stavu zajímavou výzvou i pro českou sociologii. Je třeba využít hojných dat k realistické analýze polistopadového vývoje v oblasti socio-profesní struktury, ekonomických nerovností a postojů v sociálně-politické oblasti, včetně velmi důležité sebereflexe sociálního postavení. V empiricky dostatečně prosycené analýze si pak můžeme variantně ohraničit střední třídu, sledovat asociace jejích různých charakteristik a popsat osudy jejích složek i pomyslného celku v polistopadové éře.

Jiří Večerník je vědeckým pracovníkem a vedoucím oddělení ekonomické sociologie v Sociologickém ústavu AV ČR. Publikuje v oblasti trhu práce, ekonomických nerovností a sociální politiky v domácích i zahraničních odborných časopisech. Spolupracuje s ILO, OECD a Evropskou komisí, kde v letech 1999-2004 působil jako evaluátor výzkumných projektů a v letech 2004-07 pracoval jako nezávislý expert pro sociální začleňování za Českou republiku. Naposledy publikoval knihu *Czech Society in the 2000s: A Report on Socio-economic Policies and Structures* (Praha: Academia 2009). Vybrané publikace v angličtině ke stažení jsou k dispozici na <http://ssrn.com/author=32949>.

Použitá literatura

- Aron, Raymond. 1964. *La lutte de classes. Nouvelles leçons sur les sociétés industrielles*. Paris: Gallimard.
- Birdsall, Nancy – Graham, Carol – Pettinato, Stefano. 2000. *Stuck in the Tunnel: is Globalization Muddling the Middle Class?* Working Paper No. 14. Washington, D.C.: Brookings Center on Social and Economic Dynamics.
- Bláha, In. Arnošt. 1937. *Sociologie inteligence*. Praha: Orbis.
- Bourdieu, Pierre 1979. *La distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Editions de Minuit.
- Čapek, Karel. 1970. *Místo pro Jonathana!* Praha: Symposium.
- Čapek, Karel. 1990. „Proč nejsem komunistou?“ *Přítomnost* 4. 12. 1924. Přetisk in: *Proč nejsem komunistou*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Čecháček, Jaroslav 1933. *Vzpoura středního stavu*. Praha: Nakladatelství Volná myšlenka.

- Coleman, R. – Rainwater, Lee. 1978. *Social Standing in America. New Dimensions of Class*. New York: Basic Books.
- Dahrendorf, Ralf. 1965. *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*. München: Piper.
- Dnešek. 1934. *Dnešek, staré myšlení a nová společnost*. (Knihovna Sociálních problémů 1). Praha: Orbis.
- Easterly, William. 2001. "The Middle Class Consensus and Economic Development." *Journal of Economic Growth* 6, 2001: 317–335.
- Eyal, Gil – Szelényi, Iván – Townsley, Eleonor. 1998. *Making Capitalism without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London – New York: Verso.
- Fischer, Josef Ludvík. 1933. *Krise demokracie*. Praha: Karolinum 2005 (přetisk prvního vydání).
- Geiger, Theodor 1932. *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes. Soziographischer Versuch auf statistischer Grundlage*. Stuttgart: Enke.
- Havel, Jiří 2008. „Sociální demokracie pro střední třídu.“ *Listy* 3/2008.
- Havelka, Miloš. 2002. „Historické a systematické předpoklady tematizace problému mentalit v sociologii.“ Pp. 10-32 in: *Skupinové mentality*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Havelka, Miloš. 2001. *Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895-1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- IE. 2000. *Střední třída, demokracie, prosperita. Sborník textů z konference*. Praha: Institut pro evropskou politiku a ekonomiku.
- Ježek, Tomáš. 2007. *Zrození ze zkumavky. Svědectví o české privatizaci 1990-1997*. Praha: Prostor.
- Jungmann, Bohumil. 1969. „Sebehodnocení a sebeidentifikace.“ Pp. 171-210 in: Pavel Machonin a kol.: *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epoque.
- Keller, Jan. 2000. *Vzestup a pád středních vrstev*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kharas, Homi. 2010. *The Emerging Middle Class in Developing Countries*. Working Paper No. 285. Paris: OECD.
- Langer, František. 1990. „Proč nejsem komunistou?“ *Přítomnost* 18. 12. 1924. Přetisk in: *Proč nejsem komunistou*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Lengyel, György – Róbert, Péter. 2003. „Middle Classes in the Making in Central and Eastern Europe.“ Pp. 99–132 in: Vladimír Mikhalev (ed.): *Inequality and Social Structure during the Transition*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Machonin, Pavel a kol. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epoque.
- Machonin, Pavel – Tuček, Milan a kol. 1996. *Česká společnost v transformaci. K proměně sociální struktury*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Masaryk osvoboditel. 1920. *Masaryk osvoboditel. Sborník*. Praha: ELK.
- Matějů, Petr 1997. *Objektivní mobilita, subjektivní mobilita a životní šance v postkomunistické Evropě*. Pracovní texty výzkumného projektu Sociální trendy č. 1.

- Matějů, Petr 1998. „Obnova středních tříd a její politické souvislosti.“ In: Jiří Večerník (ed.): *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*. Praha: Academia.
- Matějů, Petr – Straková, Jana (eds.). 2006. *Nerovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Matějů, Petr – Vlachová, Klára (eds.). 1999. *Nerovnost, spravedlnost, politika*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mills, Charles Wright. 1967. *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.
- Mühlberger Detlef. 2003. *The Social Bases of Nazism 1919-1933*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nejedlý, Zdeněk. 1950. *Nedělní epištoły V*. Praha: SNPL.
- Nešpor, Zdeněk R. 2007. „Před ¾ stoletím... Kvantifikovaný esej o časopisecké produkci české sociologie před nástupem marxismu a dnes.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 43, 2007, 2: 89–109.
- Nešpor, Zdeněk R. 2008. *Ne/náboženské naděje intelektuálů. Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu*. Praha: Scriptorium.
- Obrdlík, Antonín. 1937 *Povolání a veřejné blaho*. Praha: Orbis.
- Patočka, Jan 1969. „Filozofie českých dějin.“ *Sociologický časopis* 5, 1969, 5: 457-472.
- Pavelčíková, Nina. 1997. „Likvidace středních vrstev na Opavsku po roce 1945.“ *Slezský sborník* 1997, 4.
- Peroutka, Ferdinand. 1947. *Tak nebo tak*. Praha: F. Borový.
- Pressman Steven. 2007. „The Decline of the Middle Clase. An International Perspective.“ *Journal of Economic Issues* 41, 2007: 181–200.
- Róna-Tas, Ákos 1996. *Post-communist Transition and the Absent Middle Class in East-Central Europe. Identities in Transition: Eastern Europe and Russia after the Collapse of Communism*. Research Series No. 93. Berkeley: University of California.
- Sala-i-Martin, Xaver. 2002. *The World Distribution of Income*. Working Paper 8933. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Sčítání. 1921, 1930. *Sčítání lidu v republice československé 1921 a 1930*. Pramenné publikace Československého statistického úřadu.
- Sobotka, Bohuslav. 2010. „Hasiči, policisté či lékaři nejsou ‚líní a otravní‘.“ *Mladá fronta DNES* 1. října 2010.
- Soupis. 1947. *Soupis obyvatelstva českých zemí v roce 1947*. Praha: ČSÚ.
- Sova, Václav. 1964. *Diferenciace v příjmech obyvatelstva. Hlavní činitele diferenciaci v příjmech na osobu a tendence jejího dalšího vývoje*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Stavovská myšlenka. 1936. *Stavovská myšlenka I*. Praha: Vesmír.
- Šanderová, Jadwiga. 1995. „Nesnáze s pojmem společenská třída.“ *Sociologický časopis* 31, 1995, 1: 71-76.
- Šanderová, Jadwiga 1999. „Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti. Čtyři obecné hypotézy.“ *Sociologický časopis* 35, 1999, 1: 17-31.

- Thomas, William – Znaniecki, Florian. 1918. *The Polish Peasant in Europe and America*. Chicago: Chicago University Press.
- Thurow, Lester C. 1985. *The Zero-Sum Solution*. New York: Simon & Schuster.
- Tuček Milan a kol. 2003. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Ullrich, Zdeněk. 1937. „Sociální struktura dneška.“ In: Antonín Boháč a kol.: *Populační, hospodářský, ideový, politický dnešek*. Praha: Demografie.
- Urban, Otto. 2003. *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Večerník, Jiří. 1997. „Transformační procesy v socio-ekonomické perspektivě.“ *Sociologický časopis* 33, 1997, 3: 259-272.
- Večerník, Jiří. 1999. „Střední vrstvy v české transformaci. Interakce sociálně-ekonomické politiky a společenského rozvrstvení.“ *Sociologický časopis* 35, 1999, 1: 33-51.
- Večerník, Jiří. 2001. „Sociální zprávy v České republice po roce 1989.“ *Sociologický časopis* 37, 2001, 3: 329-341.
- Večerník, Jiří. 2009. *Czech Society in the 2000s. A Report on Socio-economic Policies and Structures*. Praha: Academia.
- Weber, Max. 1956. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie I*. Köln – Berlin: Kiepenheuer & Witsch.
- Wright, Eric Olin. 1979. *Class Structure and Income Determination*. New York: Academic Press.